

VÕIMEST ARMASTADA

Võime armastada oleme sündides kaasa saanud andena, mis kuulub elu suurimate imede hulka. Kas pole siis ime, et inimene, see egoistlik, võimujanune, ahne ja hullupööra edu tagaajav, ohtlikest tungidest, kirgedest ja agressiivsusest pakatav olend on üldse võimeline armastama? Võimeline armastama kedagi või midagi peale iseenda või nagu ristiusk nõuab – nagu iseennast. Kui meil puuduks võime armastada, mis meid alles teeb inimesteks, oleks inimkond ammu välja surnud, sest ta oleks ise enda hävitanud.

Armastuse olemus avaldub lõpmata mitmekesisel kujul, ühine joon, see, milles armastus seisneb, on lihtne soov kellelegi teisele head teha. Armastamine on tegutsemine, tegevus, mitte seisund. Kui me loomade puhul ei räägi mitte armastusest, vaid instinktides – paaritumisinstinktist, poegade eest hoolitsemisest ja nende üleskasvatamisest, kui seome mõiste “armastama” üksnes inimesega, siis ilmselt tahame öelda, et inimese puhul tähendab armastus puutuvalt rohkemat kui vaid instinktiivset käitumist, rohkemat kui seksuaalsust või liiki säilitavat instinkti, tahame öelda, et sellele kõigele peab lisanduma midagi, mis esineb üksnes inimeste maailmas. Seda on raske mingisse mõistesse kokku võtta, meie püüdlus armastust seletada, defineerida, tema olemust kirjeldada on nurjumisele määratud.

Armastusest rääkimine või kirjutamine peaks seega jääma armastajate ja luuletajate hooleks – nende hooleks, keda see valdab. Sest kui teadus armastuse kallal vägivalda kasutab, ei jää sageli järele muud kui ainult instinktid, reflek-

sid ja näiliselt saavutatavad või äraõpitavad käitumisviisid, bioloogilised andmed, mõõdetavad ja füsioloogiliselt testitavad psüühilised reksioonid, mis küll kõik samuti kuuluvad armastuse juurde, aga millega ei saa seda täielikult hõlmata. Armastuse olemusele me niimoodi lähemale ei jõua, sest see on midagi sellist, mis tuleb kogu meie olemusest, isiksusest kui tervikust ja mida ei saa seletada mingi teadusharu vaatevinklist ega mingi tehnikaga ära õppida. Nii nagu ainult oskuslikust tehnikast ei piisa kunstnikuks olemiseks, ei piisa oskuslikust seksuaalsest tehnikast armastuseks. Ei viimistletud õrnus ja ilusad sõnad ega läbimõeldud käitumine partneriga ei anna tulemuseks seda, mis võrsub hingearmastusest; kui armastus oleks lihtsalt saavutatav ja õpitav, siis oleks see meil juba ammu selge. Igasugused retseptid suudavad parimal juhul aidata ette valmistada pinnast, kust armastus võib idanema hakata; neil ei puudu oma tähtsus; aga kui nad pretendeerivad armastuse õpetamisele, siis viivad nad meid eksiteele. Nii nagu usk ei sõltu palvete, rituaalide või kirikuskäikude sagedusest, vaid seostub kogu meie isiksusega, meie eluviisi ja ellusuhtumisega, nii on ka armastus meie isiksuse väljendus ja sõltub isiksuse küpsusest, avarusest ja sügavusest, mitte suguliste vahekordade sagedusest ega armuelamuste hulgast.

Ent ilmselt on selle kohta, mida mõista armastuse all, olemas õige erinevaid ettekujutusi. Üks mõistab selle all ülimalt meelelist naudingut, teine lõpuni tunnetatud elamust, kolmas näeb armastuses elu mõtet, neljas kahe inimese vahelise suhte tippu või selle aegumatust; on ka neid, kes peavad armastust illusiooniks või isegi haiguseks.

Armastamiseks on eelkõige vaja armastamisvõimet ja selle kohta võib nii mõndagi öelda. Eeskätt seda, et armastus

võib suunduda täiesti erisugustele objektidele: ta ei seostu inimese sooga, sest teda esineb ka samasooliste vahel, selline armastus ei tarvitse erineda heteroseksuaalsest armastusest mitte millegi muu kui ainult selle poolest, et valitakse samast soost partner. Armastus ei ole seotud vanusega, sest teda esineb igas eas. Armastus ei esine mitte alati samal kujul: emarmastus erineb mehe ja naise vahelisest armastusest; tunneme meelelist ja hingelist (platoonilist) armastust, kaastundearmastust ja puhas ligimesearmastust. Armastamisvõime ei piirdu ainult inimarmastusega, armastada võib ka loodust ja loomi, kunsti või oma elukutset, isegi midagi abstraktset, näiteks mingit ideed – mõelgem kodumaa-armastusele, tõe ja õigluse armastamisele, saatuse või jumala armastamisele.

Siin ja mujalgi armastusest rääkides mõeldakse tema all midagi niisugust, mis ei sõltu objektist, ilmselt on inimestel armastamisvõime või -valmidus, mis otsib rakendust, ja otsib endale elusa või elutu objekti, keda või mida armastada. Armastamisvõimele on ilmselt iseloomulik see, et ta tahab juhtida meid endast kaugemale, see, et ta on seotud tungiga suunata armastus ja tähelepanu kellelegi või millelegi, mis asub meist väljaspool. Armastusele on nähtavasti omane teatud võõrandumine iseendast, piire ületav transtsendeerimine, mis tuleneb ilmselt igatsusest ületada või ajutiseltki kõrvaldada enda ja teise isiku või kellegi/millelegi muu vaheline tõke, mida me ei mõista või mis käib meile üle jõu.

Võib-olla oleme sellega tabanud igasuguse armastamistahte sügavamat olemust. See on igatsus ületada enda iseolemise ja iseendaga seostamise kitsendavaid piire ja olla avatud millelegi peale meie enda, mille poole me armastusega pöördume. Ja see tähendab esmajoones lihtsalt seda, et

soovime pöördumise objektile head: selles seisneb igasuguse armastuse kõige üldisem olemus.

Elu on kõigil tasanditel antinoomiliselt määratletud, elu kulgeb vastandlike, kuid ometi üksteist täiendavate impuls-side vahel. Nii vastandub valmidusele armastada, armastuse suundumisele kellelegi või millelegi meist väljaspool enese säilitamisinstinkt: oma särk on ihule kõige lähemal. Elu kulgeb nende kahe ürgjõu mõjuväljas. Kõige avaramas tähenduses mõistetud armastamisvalmiduse poolel asub vajadus kommunikatsiooni järele, andumuse ning mina ja mitte-mina äravahetamise, selle piireületava transtsendeerimise järele, mis paneb meid unustama iseenda; enesesäilitamise poolele jääb vajadus ennast alal hoida ja piiritleda, vajadus isiksuse sõltumatuse ja iseseisvuse ning lõpuks eneseteostuse järele. Küllap on elu kaks põhipüüdlust enesesäilitamine ja andumine; mõlemad on kaasasündinud, neid pole võimalik tuletada, sest nad kuuluvad meie juurde sünnist peale, täiendavad ja tingivad teineteist ning annavad elamisvõime, nagu võime täheldada hingamise puhul: esmane eluavaldu s on sisse- ja väljahingamise rütmiline vaheldumine, selleta me ei eksisteeri; üks ole kogu elu allutatud rütmilisele vaheldumisele, mille näiteks võime tuua ka süstoli (kokkutõmbe) ja diastoli (lõtvumise) ning ainevahetuse.

Sisse- ja väljahingamisel, milles võime näha enesesäilitamise ja andumise alget, on veel üks omapära, mida me üldjuhul tähele ei pane. Oskar Adler on seda kirjeldanud niimoodi: kui me sisse hingame, siis otsekui hingaks kosmos meid välja, ja kui me välja hingame, siis kosmos otsekui hingaks meid sisse. Kui tabame selle protsessi kahepool suse, siis mõistame, et oleme kõigis eluavaldustes ühtaegu subjekt ja objekt. Siin sisaldub viide elu mitmekihilisusele,

pidevale subjektina tegutsemise ja objektiks olemise, andmise ja võtmise vahetumisele, mida me armastuses ikka ja jälle kogeme, sest ka armastuses oleme ühtaegu subjekt ja objekt. Psühhoanalüüsis tavaks saanud ühekülgne “armastuse objekt” käsitus seda mitmekihilisust ei arvesta; tekib illusioon, nagu oleksime üksnes tegutsejad – see enesepettus on muudelgi elualadel saatuslikuks saanud ja kaasa toonud valusaid tagajärgi, sest oleme ühekülgsest teinud objektiks maailma, millest uskusime, et võime teda lõputult ekspluaatida, ja nüüd teevad meie tegevuse ja käitumise tagajärjed, mis bumerangina meie juurde tagasi tulevad, objektiks meid.

Võib-olla on “seksuaalobjekt”, nagu psühhoanalüüsis armuelu partnerit nimetada tavatsetakse, meeste väljamõeldis; see on jämedakoeline lihtsustamine: partnerit armastuse või suguelu “objektiks” pidades näeme temas ainult vastuvõtjat, kellega toimub või tehakse midagi, mida ta laseb juhtuda pealtnäha osavõtmatult. Aga kus valitseb inimsuhetes selline olukord? Loomulikult pole seda ka armastuses.

Iga aktsioon tekitab reaktsiooni ja seal, kus usume, et ainult meie oleme tegutsev subjekt, teeb “objekt” reaktsioon meist selle reaktsiooni objekti. Ja võib-olla on armastuse tegelik mõte selles, et partnerisse heatahtlikult suhtudes, teda armastades saame temalt vastu samasuguse reaktsiooni. Seega ei tähenda armastamine kindlasti mitte teise tegemist objektiks, vaid tema käsitamist iseseisva subjektina, keda me armastame, mõistame ja toetame. Ema, kes tahab teha lapsest armastuse objekti, eirab lapse subjektiks olemist ja seetõttu teda tegelikult ei armasta; iseenda subjektiks jäämist soovides konstelleerib ta paratamatult enda objektiks tegemise: kas sellega, et laps kunagi temast eemaldub ja teeb

emast oma käitumise objekti (ema käsitab seda tänamatu-sena), või sellega, et ema langeb sõltuvusse lapsest, sest ta ei suuda teda vabastada iseseisvaks arenguks, ja nii saab emast oma võimu- või omandamissoovi või kaotushirmu objekt.

Erinevalt enesesäilitamistungist, mis alginstinktina on kaasasündinud ega eelda õppimist, tuleb armastamisvõimet – nagu kõiki pelgalt instinktiivse käitumise raame ületavaid võimeid, mis meis varjuvad – ergutada ja äratada, see võime nõuab arenguks teatud tingimusi. Seega on armastamisvõimel oma algus ja arengulugu, mis algab meie sünniga. Armastamisvõime arengulugu me allpool käsitlemegi. Nagu iga alles arenema hakkav nähtus, nii on ka armastamisvõime esialgu õrn ja segavate mõjude suhtes tundlik, temaga peab olema eriti ettevaatlik ja valvas. See tärgavale armastusele omane tundlikkus jääb püsima kogu eluks, hiljem on võimalus teha armastuses valik, otsustada kellegi või millegi kasuks. Kuid alguses sõltume saatuslikult inimkeskkonnast, keda me pole valinud – sotsiaalsest miljööst, vanematest, õdedest-vendadest, iseäranis loomulikult emast, kellest saab varases eas meie saatus – nii heas kui halvas mõttes. Samas on kõik, mis alles arenema hakkab, kergesti mõjutatav, mistõttu on esimestel muljetel ja kogemustel edasise arengu mõttes tohutult suur tähtsus.

Armastusvõime arenguloo alguses asub ema kuju, temalt saadav armastus äratab lapses armastamisvalmiduse alged ja see annab emale lapse varaseimas eas kirjaldamatult tähtsa koha. Varem arvati üldiselt, et armastus käib kõhu kaudu, et ta tekib juba ainuüksi materiaalsete vajaduste rahuldamisest. Tänapäeval teame, et materiaalsete vajaduste rahuldamine on küll hädavajalik eeldus lapse ellujäämiseks, aga sellest ei piisa tema armastamisvõime äratamiseks, isegi mitte ellu-

jäämiseks. Ühe inimese ennastsalgav armastus kulub igale väikelapsele hädapäraselt ära, et tema vaimne ja kehaline areng oleks normaalne; üksnes materiaalsest varustamisest, millega ei kaasne kaasinimeste hoolivust, jääb laps nõrgaks ja vastuvõtlikuks haigustele; kaasneda võivad korvamatud kahjustused, vähemalt arengupeatetus või raskesti täidetavad arengulüngad.

Seega on meile osaksaanud armastus juba armastamisvalmiduse algstaadiumis midagi rohkemat kui ainult hoolitsemine, toitmine, kehaliste vajaduste rahuldamine. Lisanduma peab veel midagi, millest koosneb armastus, ja see käib ka kogu edasises elus ettetuleva armastuse kohta. Kas ei järeldu juba sellestki, et materiaalne külg on küll elu alus, ilma milleta ei saa eksisteerida, sest keha nõuab oma osa, aga alles vastuvõtmises ja andmises avalduv armastus võimaldab inimese täielikku arengut; armastus on ainulaadne, teda ei saa tähtsuselt mitte millegagi võrrelda.

Püüdkem seda tähtsust lähemalt selgitada. Teiste elusolenditega võrreldes sõltub laps oma varasest elukeskkonnast palju kauem ja täielikumalt. Ärgem vaadeldgem seda sõltuvust ainult bioloogilise faktina, vaid küsigem, kui tähtis on see edasisele elule. Näeme, et just selles kestvas täielikus sõltuvuses teise inimese armastusest ja tähelepanust arenevad omadused, mis meist õieti alles teevad inimese, arenevad armastamisvalmidus, usaldus, lootus ja tänulikkus; kokkuvõttes on need omadused, mille alusel saame tunda elurõõmu. Selles pikaajalises sõltuvuses peitub ka viide, et need omadused vajavad arenemiseks aega – nagu kõik võimed, mis on midagi rohkemat kui kaasasündinud instinktiivsed käitumisviisid. Nende omaduste arenemiseks vajalikku aega võimaldabki alles pikaajaline sõltuvus; või-

maldab, aga ei garanteeri; nagu hiljem näeme, läheb vaja veel teistegi tingimuste täitmist. Eelöeldu käib ka edasises elus ettetuleva armastuse kohta: armastus vajab arenguks aega ja kui me seda talle ei anna, siis me armastuse algastmetest kaugemale ei jõua.

Loodus on targalt toiminud, et väikelast on üldiselt lihtne armastada, tema abitus äratab meis hoolitsuse ja õrnuse, tema täielik sõltuvus ergutab meie suuremeelsust, uue elu ime tekitab ootusi, lootusi ja soove ning kujutlus või teadlikkus, et meil on selle elu säilitamises ja arendamises täita tähtis osa, sisendab vastutust ja asendamatumust, mida tunnetame õnnestava uhkusega.

Seega loob lapse pikaajaline sõltuvus emast – või vähemalt peaks looma – meile võimaluse arendada endas olulisi inimlikke omadusi. Muu hulgas eeldab see, et ema on hea ja pühendab lapsele piisavalt aega. Sünnitusjärgne tööst vabastamine, mis kestab praeguse emadekaitse seaduse järgi üldiselt kaheksa nädalat, on üksnes miinimum ja kaugeltki mitte optimum. Siiski võib täheldada süvenevat arusaama, kui tähtis on lapse arenguks ema kohalolek esimestel elunädalatel ja -kuudel. See on tähtis ka emaarmastuse täielikuks väljaarenemiseks, sest emagi vajab aega, et hakata last mõistma ja armastama ning luua temaga juba algusest peale usalduslik ühtekuuluvussuhe. Emaarmastuse kohta eeskirju kehtestada ei saa, kuid sotsiaalvaldkonnas on võimalik mõndagi teha, et emaarmastus mõjule pääseks. Arvestades varaseima ea tähtsust lapse arengule peaksime looma emadele ja lastele soodsad tingimused, niivõrd kui nad on meie hoole alla antud. Nõnda jääksid ära või vähemalt leeveneksid paljud inimlikud ja sotsiaalsed mured.

Vähemalt väikelapsena peaks igapäev olema võimalus kogeda tihedat seost emaga. Hea ema silmis tunnetab laps end olevat selles tingimusteta armastuses, mida me hakkame kogu elu taga igatsema ja loodame igas armastuses taas leida. Loodame taas kogeda, et partnerilt peegelduks tagasi samasugune kindlustunne, et meie armastus õnnestaks teda samamoodi, nagu see kunagi meie ema õnnestas. Sellises andmises ja vastuvõtmises arenevad armastusküllase inimsuhtluse esimesed alged. Tingimusteta turvalisuse tunne annab meile – kui meil oli võimalus sellist turvalisust kogeda – elu põhitunnetuse, et lihtsalt eksisteerida on rõõm; kõik meie soovid täidetakse ja vajadused rahuldatakse, ilma et peaksime ise selleks midagi tegema; nõudeid meile veel ei esitata. Igatsus kaotatud paradiisi järele, millest me paratamatult välja kasvame, on ilmselt kaasa toonud lootuse pärast surma samasse ajatusse paradiisi turvalisusesse ja õndsusesse tagasi pöörduda, mille aimust me endas kanname.

Kui oleme armastuse kõigi avaldusvormide ühisjoone-na ära tundnud selle transtsendeerimise, mis ulatub meist kaugemale, siis võime teha järelduse, et armastus on alati seotud eneseohverdusega. Juba valmidus teist tähele panna, teda mõista ja soov ennast tema olukorda asetada eeldab, et me talle enda sees ruumi teeme, talle avatud oleme. Seega kuulub armastuse juurde ka eneseunustus, võime ennast arvestamata jätta, see eneseohverdus, mida mõtleme andumise all. Kas püüdleme seejuures täienduse, tervikluse poole, mida me loodame leida teises inimeses, kas tahame kahe elamusmaailma vahetusega või kuuluvusega partneri või kollektiivi juurde vabastada ennast hirmust üksinduse ja indiviidi mahajäetuse ees, kas armastame ja tahame, et meid armastataks – nii või teisiti otsime kedagi või midagi peale

iseenda; hingesügavuses peitub selle taga igatsus leida tee iseenda juurde; ilma partnerita selle sõna kõige avaramas mõttes ei ole see võimalik, sest ilma kommunikatsioonita ei ole individuatsiooni. Leida tee iseenda juurde õnnestub seda paremini, mida täielikumalt me mina-kammitsetusest vabaneme.

Ent kõik ilus ja õnnestav äratav igatsuse, et see kehtaks; samamoodi muutumatuna tahaksime kinni hoida sellest, mida me armastame. Tahaksime jäädvustada “alguse võlu”, millest räägib oma luuletuses Hermann Hesse, anda sellele kestus, mida me ei armastuses ega kusagil mujal ei ole kohanud. Sellel, kui me usume, et saame midagi muutumatuna alles hoida, seda otsekui ajast välja lõigata, sellel, kui tahaksime seda eemal hoida muutusest, niisiis ka arengust, mis alati tähendab muutumist, libiseb see meil käest, sest just areng on see, mis – paradoks! – tagab kestuse. Armastuse alguse juurde kuuluvat õnnestatuse võlu, vapustatust ja kaasakiskuvust, kirglikkust ja elutunde ülendust ei ole võimalik muutumatuna alles hoida, sest siis peaks aeg seisma jääma ning mina ja sina ei tohiks ei seesmiselt ega väliselt muutuda. Järelikult peab armastus võima muutuda, ta peab laskma ennast kaasa haarata aja voolust, mis puudutab kõiki elusolendeid, sest ainult nii saab ta kesta; ainult muutumatud asjad ei kesta.

Eriti kujukalt on kestuse ja muutumatuse soovi kirjeldatud kreeka legendis Endymionist. Jumalanna Selene suudles magavat noormeest Endymioni laubale. Suudlus tekitas Endymionis sellise õndsustunde, et ta palus jumalate isalt luba elada igavesti, olles igavesti noor ja magades igavesti. Zeus täitis tema palve. Midagi on Endymionist omane meile kõigile; ent legend näitab ka seda, millise hinnaga saab igi-

kestuse igatsus täide minna: peaksime olema surematud, jääma igavesti nooreks, olema ainult vastuvõtjad, iseendaga piirdujad ja meis ei tohi ärgata eneseteadvus.

Seega näib, et aeg ja teadvus on armastuse vaenlased – aeg, mis iialgi seisma ei jää ja meid muudab, mis laseb meil vananeda ja minetada armastusväärsust, ja eneseteadvus, mis laseb meil ärgata unistusest taas tunnetama tegelikkust, milles me, mina ja sina, jälle eraldatust kogeme ja ajalikkusest teadlikud oleme. Seetõttu otsivad paljud inimesed kestuse illusiooni säilitamiseks seda alguse imet, aga nii õpivad nad tundma vaid armastuse algust, ent armastus kätkeb endas ka arenguvõimalust, võimalust olla üha avatum sellele, mida me armastame. Armastus võib küpseda ja see muundumisvõimalus sisaldab kestuse teist, uut avaldusvormi, kus aeg pole enam vaenlane, vaid faktor, tänu millele on selline areng üldse võimalik. Kes otsib vaid uue armastuse alguseõnnetunnet, ei õpi ealeski tundma küpsemaks ja süvenenumaks muutvat armastust. Seega sisaldab aeg ka võimalust armastuse süvenemiseks ja ähvardava ajalikkuse vastandina võimaldab aeg ühtlasi kestust.

Samasugune on lugu enesetunnetusega. Kui püüdleksime eneseunustuse kui kestuse poole, siis see enam arenguvõimalust ei pakuks. Suhe stagneeruks, loobumine minateadvusest on võimalik üksnes mõneks hetkeks; kui peame tagasi tõmbuma, tekib mina ja sina vahel mõlemat rikastav pinge.

Muutumatu kestuse soovile viidates mainisime vaid üht armastuse ohuallikat, ajalikkust. Peale kestuse soovime muutumist, uut, muundumist, ja muutumist soovime seda intensiivsemalt, mida vähem tahame omistada partnerlusele arenguvõimalusi ja muundumisi, mida vähem oleme valmis tunnistama kujuteldava sina arengut ja teda oma armastu-

sest mitte ilma jätma, kui ta enam ei vasta sellele olemusele, mida me algul olime valmis armastama. Mida üheplaanilisemalt me armusuhet läbi elame, seda rohkem ohustavad armastust harjumus, nüristumine ja igavus, lõpuks nad lämmatavad armastuse. Selmet elada teineteisega koos ja teineteise jaoks, elatakse teineteise kõrval, teineteisele ei ole enam midagi öelda. Alateadvuses hõõguvad, mõnikord löövad ka lahvatama põlgus, umbusaldus, ükskõiksus, armastusvaegus. Hakatakse otsima uusi elamusi, loodetakse neist uut ergutust ja tundemaailma rikastumist, kuni needki saavad harjumuseks, sest üksnes uute suhete loomine ei anna loodetud rahuldust.

Mitte mingi jõud ei suuda püsistada armastusvalmidust armastatud olendi suhtes. Aja jooksul me muutume, muutub ka teine inimene ja armastusvalmiduse säilitamine läheb seda raskemaks, mida rohkem oli see valmidus seotud väliste asjaolude ja sina-soovkujutelmadega. Igasugune areng seab armastamisvõimele uusi nõudeid, kujuneb nõue armastada teisiti, uutmoodi või siis järgneb eemaldumine armastusest. Mis puutub romantilisse kujutelmale kestvast, mitte millegagi ohustatud armastusest, siis see jääbki vaid kujutelmaks, kergesti sugeneb siit ka ootus, mis kätkeb endas pettumuse algeid; armastus on ülim nähtus, puudub vähimigi vajadus teda veel idealiseerida.

Seega peitub igas armastuses muundumise nõue. Nii nagu me ei saa sirgudes enam väikelapse kombel edasi elada tingimusteta armastusega, nii nagu armastamisvõime peab koos meiega kasvades edasi arenema ja küpsema, täiskasvanuks saama nagu meie ise, nii nagu lapse armastus peab kajana vastamisest ja enesestmõistetavast armastuse ootusest küpsema iseseisvaks armastusvalmiduseks, mis suu-

dab taluda ka äraütlemisi ja pettumusi, nii peab igasugune armastus püsijäämiseks teisenema ja küpsema.

Peame teadma, et see, mida me teises inimeses algul armastame, ei jää samaks. Vähe sellest – ka meie ise ei jää samasuguseks, millised olime varem. Seepärast on palju lihtsam armastada midagi niisugust, mis ei muutu – mälestust, minevikku, manainimest või ideed. Samal põhjusel on kergem armastada armastust ennast kui sina-kujutlust, sest siis sõltub armastusvalmidus üksnes meist endast ja isegi õnnetu armastust ohustavad aeg ja teise inimese areng vähem, armastus sõltub palju rohkem meist endast ja lõpeb ainult koos meiega. Ka on kergem armastada midagi sellist, mida on võimalik millegi samasugusega asendada ja midagi või kedagi on millegi või kellegi samasugusega asendada seda kergem, mida pinnapealsem on armastus olnud. Nii nõuab armastus kellegi vastu tema armastamist algusest peale koos muundumistega; selles seisneb armastuse suurepäralisus, aga ühtlasi tema püsimatuse oht. Meid saadab lakkamatu kõhklus kahe soovi vahel, ühelt poolt soovime üha sügavamalt armastada seda, keda me armastame, sellele vastandub soov kogeda armastust seoses üha uute inimestega, üha uueneval kujul. Üht armastuse avaldusvormi ohustavad harjumus ja nüristumine, seevastu teist ohustavad lamenumine ja asendatavus.